

Verschraling Berlage's Plan Zuid tegengaan

Samenwerking tussen overheid en particulieren nodig om Plan Zuid te redden

Om Berlage's Plan Zuid voor toekomstige generaties te behouden moeten de gemeente Amsterdam, het bedrijfsleven, architecten, eigenaren en bewoners hun krachten samenbundelen. De gemeentelijke overheid fungeert daarbij als initiator en zet de beleidlijnen uit, maar omdat rijkssubsidies niet toepasbaar zijn, zal de particuliere sector flink moeten investeren in de woningvoorraad.

Door publieke en private samenwerking en de instelling van nieuwe financieringsvormen zoals een financierings- en/of exploitatiemaatschappij, zullen uiteindelijk de voorwaarden geschapen kunnen worden voor herstel en instandhouding van Berlage's unieke stedenbouwkundige en architectonische erfenis.

Dat zijn de voornaamste conclusies van het congres 'Een toekomst voor Berlage's Amsterdam Zuid', dat werd gehouden op 26 oktober in de RAI te Amsterdam. Het congres vormde onderdeel van een reeks evenementen gewijd aan Berlage's Plan Zuid, waaronder ook de veelbesproken tentoonstelling in het Gemeentearchief. Initiatiefnemer van dat alles is de Stichting Berlage Jaar

1992, een voorbeeldig samenwerkingsverband van de stadsdelen Rivierenbuurt, Zuid en de Pijp.

De activiteiten rondom het 75-jarig jubileum van Plan Zuid moeten de aandacht vestigen op het historische belang en het unieke karakter van Berlage's stadsplan, dat door de Amsterdamse gemeenteraad in 1917 werd aangenomen en vooral in de jaren twintig is volgebouwd door architecten van de Amsterdamse School. Op het congres werd een voorzet gegeven voor een integraal beleid, waarin de problemen rondom behoud en herstel, welstandstoezicht en de toekomstige inrichting van de openbare ruimte in onderlinge samenhang worden opgelost en waarin bovendien modellen zijn opgenomen met

Hoek Tellegenstraat met op de achtergrond Henriëtte Ronnerplein, woonhuizen van De Klerk en Kramer, jaren '20. (collectie Gemeentearchief Amsterdam)

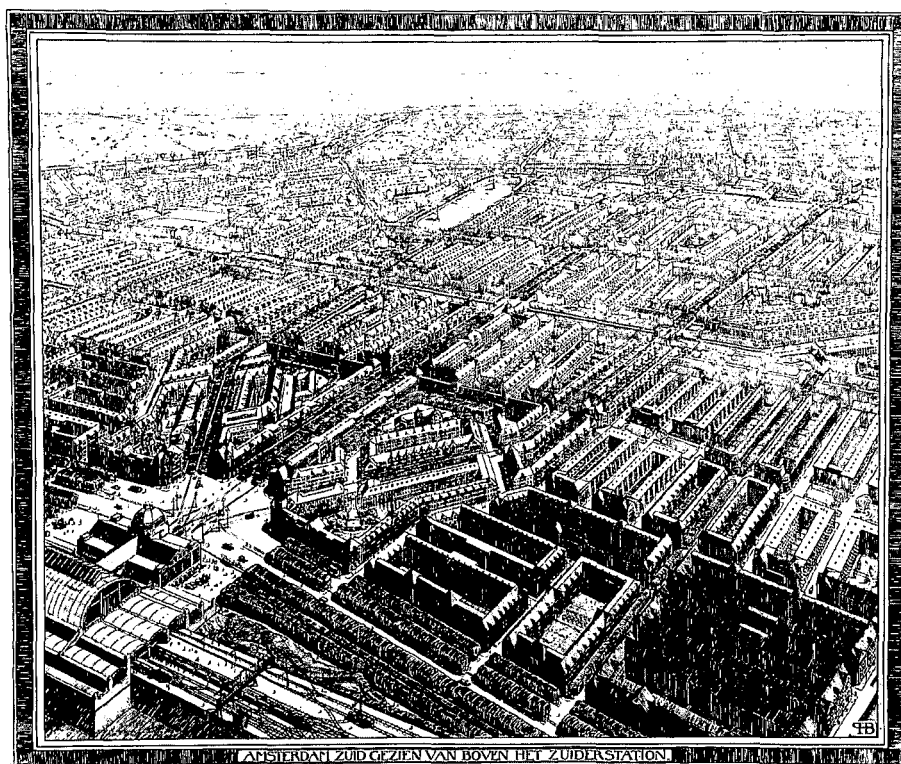
behulp waarvan bronnen kunnen worden gevonden om het beleid te financieren. Na afloop was iedereen het erover eens, dat een forse 'investeringsimpuls' nodig is. In gewoon Nederlands: er moet geld op tafel komen, en niet zo'n klein beetje ook.

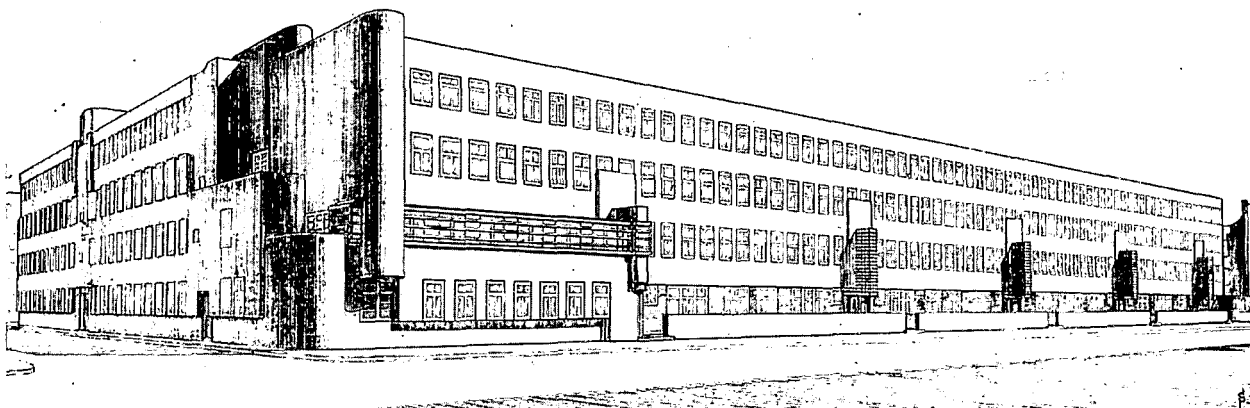
Het meest urgente probleem waarvoor de verschillende stadsdelen zich gesteld zien, is een halt toe te roepen aan de verdere 'verschraling' van de woningen en de woonomgeving. Uitgangspunt is behoud, sloop moet als het kan voorkomen worden. De huizen moeten benaderd worden als monumenten en als zodanig gerestaureerd worden. Maar alhoewel het gemeentelijke stadsvernieuingsbeleid zich al enige jaren richt op de Ring 20-40, waarin ook Plan Zuid ligt, is bij Berlage's erfenis sprake van een bijzonder probleem: tot nu toe betreft de woningverbetering vooral goedkope huurwoningen, die voor het grootste deel in eigendom zijn van woningbouwverenigingen. Nieuw is dat er in het geval van Plan Zuid ook een geldstroom op gang moet komen ten behoeve van de duurdere woningen, die immers een omvangrijke groep vormen in het aanbod van Zuid. Voor deze sector zijn geen overheidssubsidies beschikbaar, wat betekent dat er particuliere financieringsbronnen moeten worden aangeboord.

'NV Berlage'

Tijdens het congres zijn door *prof. drs. H. van Nimwegen* – hoogleraar postdoctorale controllersopleiding

H.P. Berlage, vogelvluchtperspectief Amsterdam Zuid, gezien van boven het door hem geplande Zuiderstation, 1915. (collectie Gemeentearchief Amsterdam)

J.F. Staal, presentatietekening voor woningbouwvereniging De Samenwerking aan de J.M. Coenenstraat, 1922. (collectie Ned. Architectuurinstituut). De Schoonheidscommissie nam 'met genoegen' kennis van Staal's ontwerp.

aan de Vrije Universiteit te Amsterdam – enkele potentiële samenwerkingsmodellen tussen overheid en financiële wereld naar voren gebracht. Aan de financierings- en/of exploitatiemaatschappij die Van Nimwegen voor ogen ziet – met de veelzeggende naam 'NV Berlage' – zouden banken, de overheid, institutionele beleggers, projectontwikkelaars en bouwondernemingen deel kunnen nemen. Ook het opzetten van een beleggingsfonds voor onroerend goed of de instelling van een leasemaatschappij – die zorgdraagt voor de noodzakelijke onderhouds- en renovatiebehoefte en het onroerend goed terugleest aan de bewoner – behoren tot de mogelijkheden.

Aan het congres werd deelgenomen door een divers gehoor, waaronder bestuurders en bewonersorganisaties, eigenaren, beleggers en makelaars, architecten, bouwondernemingen en projectontwikkelaars, architectuurhistorici, ambtenaren en politici. Dat spoorde met het oogmerk van de organisatoren, die 'waardering en respect voor de uitzonderlijke kwaliteiten van Berlage's Plan Zuid' – aldus het persbericht – wilden doen overslaan op de deelnemers en een 'gezamenlijke inspanning noodzakelijk (achten) om verdere achteruitgang te voorkomen.' Om de missie te volbrengen is als het ware een 'Gesamtwerk' nodig, helemaal in de collectieve geest van Berlage en zijn tijdgenoten.

Nu heeft het aan waardering voor Plan Zuid natuurlijk nooit ontbroken. Prof. dr. P. Singelenberg, emeritus hoogleraar Kunstgeschiedenis aan de Universiteit van Utrecht en Berlagekenner, maakte in zijn lezing duidelijk dat al in de jaren dertig van deze eeuw in brede kring zeer grote waardering bestond voor H.P. Berlage's grootstedelijke uitbreiding tussen Am-

stel en Schinkel, oftewel Berlage-brug en Olympisch Stadion. De gezaghebbende architectuurcriticus *Siegfried Giedion* beschouwde Zuid zelfs als de beste Europese stadswijk uit de eerste helft van de eeuw. Tegenwoordig is Zuid één van de meest geliefde woongebieden van de hoofdstad en gelden de daarin aanwezige architectuur en toegepaste monumentale sculpturen als absolute hoogtepunten in de moderne Nederlandse architectuurgeschiedenis.

Achterstallig onderhoud

Plan Zuid is echter ten prooi gevallen aan verval en slijtage. De oorzaken zijn velerlei. Als het gaat om de huizen zijn die oorzaken niet alleen van puur bouwkundige aard, zoals een slechte fundering, scheurvorming en verzakkingen. Ook achterstallig onderhoud en onzorgvuldig beheer, slechte verbouwingen, modernisering en renovaties, hebben afbreuk gedaan aan de kwaliteit van woningen en zelfs hele straatwanden. Maar de problemen beperken zich niet tot de huizen alleen. Ook de straten, pleinen en plantsoenen vertonen soms ernstige tekenen van achteruitgang. En dat ook de inrichting en het onderhoud van de openbare ruimte de nodige aandacht verdient is evident, aangezien dit aspect een wezenlijk onderdeel uitmaakt van Berlage's oorspronkelijke plan. Om de totale stedelijke ruimte, dus de gehele woonomgeving, van Plan Zuid zijn authentieke glans en grandeur terug te geven is bijna een reorganisatie van het gemeentelijke beleid noodzakelijk, want de verschillende ambtelijke diensten werken nu nog vaak langs elkaar heen bij het inrichten en het beheer van de openbare ruimte.

Om de discussie alvast los te maken over eventuele stedenbouwkundi-

ge aanpassingen en nieuwbouw, is aan acht ontwerp bureaus de opdracht gegeven om met herinrichtingsvoorstellen te komen voor vier lokaties in Amsterdam-Zuid. Als uitgangspunt voor deze studieopdrachten diende een stedenbouwkundige analyse van het Bureau voor Stadsontwerp Urbis in samenwerking met het Bureau voor landschaparchitectuur Vlug. Eén ding maken de voorstellen van de bureaus in ieder geval duidelijk:

Plan Zuid is niet alleen kwetsbaar voor de spreekwoordelijke tand des tijds of slecht beheer van eigenaren of de gemeente. Ook ondoordachte ingrepen van moderne architecten, al dan niet als gevolg van onvoldoende inzicht in de bijzondere eigenschappen van Plan Zuid, vormen een gevaar. Berlage is zó groot, dat het geen sinecure is om in zijn voetstapen te treden. Het zou daarom een goede zaak zijn om bij de opknapping die Plan Zuid te wachten staat een streng controlelichaam in het leven te roepen, naar model van de Commissie Zuid die in de twintiger jaren de architecten aan de leiband hield en toezicht hield op de uitvoering van Plan Zuid volgens de beginselen van Berlage. □

Wim de Wagt is kunsthistoricus en lid van de kunstredactie van het Haarlems Dagblad

Bij tentoonstelling en congres zijn twee boeken gepubliceerd: 'Berlage en Amsterdam Zuid', onder redactie van Karin Gaillard en Betsy Donker, en 'Berlage en de toekomst van Amsterdam Zuid', onder redactie van Robert Elfrink, Donald Lambert en Piet Polderman. Beide boeken zijn een gezamenlijke uitgave van het Gemeentearchief Amsterdam en Uitgeverij 010, Rotterdam, 1992.

Berlage's Plan Zuid 'op reis'

In oktober 1915, 75 jaar geleden, werd het uitbreidingsplan voor Amsterdam Zuid van architect H.P. Berlage (1856-1934) door de Amsterdamse gemeenteraad vastgesteld.

Deze stadsuitbreiding, gelegen tussen de Amstel en het Olympisch Stadion ten zuiden van de Concertgebouwuurt en de Pijp, kreeg van begin af aan veel aandacht van vakgenoten, nationaal en internationaal. Enerzijds kwam dat door de beeldende architectuur van de woonblokken in de stijl van de Amsterdamse School, anderzijds door de fraaie en ruime, soms zelfs monumentale, stedenbouwkundige opzet van het Plan Zuid, met z'n brede boulevards en afgeschermdes woongedeeltes.

Het zal dan ook niemand verwonderen dat Berlage's stedenbouwkundig plan veelvuldig is terug te vinden in handboeken over architectuur en stedenbouw. Opmerkelijker is het dat deze stadsuitbreiding ook veelvuldig genoemd (en geroemd) wordt in reisgidsen. Onze medewerker Gerrit van der Plas nam dit Berlage-jaar een duik in oude en recente reisgidsen.

Duitse reisgidsen

In tegenstelling tot de tegenwoordige gidsen hebben de oude *Baedekers* oog voor moderne en recente architectuur en stedenbouw. Zo noemt de *Baedeker 'Belgien und Holland'* uit 1914 reeds de uitbreidingen van na 1870 buiten de Singelgracht. De gids uit 1927 vermeldt de nieuwste uitbreidingen in onder andere Plan Zuid met de architectuur van de 'Amsterdamer Bauschule' en de be-

langrijkste architecten uit die periode, zoals *Berlage, Kramer, De Klerk, De Bazel* en *Gratama*. Ook de Beurs van Berlage (1903) krijgt als 'een indrukwekkend bakstenen bouwwerk' en als 'het beginpunt van de nieuwe Hollandse bouwkunst' ruim aandacht in de oude *Baedekers*.

Zeer bij de tijd is de *Baedeker* uit 1927 met het vermelden van het dan spiksplinternieuwe Olympisch Stadion voor de Spelen van 1928 van architect *Jan Wils* (1891-1972).

Franse reisgids

De Franse gids '*Hollande*' uit de serie *Les Guides Bleus* van *Hachette* uit 1926 waagt zich zover nog niet. Wel worden het Vondelpark, de De Lairesestraat en het Valeriusplein genoemd. 'Aan de uiterste rand van dit stadsgebied, aan de zuidzijde van het Valeriusplein (...) ligt het belangwekkende bouwwerk van het

(Amsterdams) Lyceum; dit is een goed voorbeeld van de moderne Hollandse architectuur, ... sobre et grave, mais ne manquant pas de charmes.' Opmerkelijk is dat er gesproken wordt van een 'jolie vue' door de poort van het Lyceum. Waarheen? Zou hiermee een eerste, haast steelse, blik op het Plan Zuid bedoeld zijn? De brug achter het Lyceum over het Noorder Amstelkanaal (de noordgrens van het Plan Zuid) was toen nog in aanbouw. Dit zou een van de vele fraaie bruggen in Amsterdam Zuid worden die gebouwd zijn door P.L. Kramer (1881-1961) in de stijl van de Amsterdamse School.

Engelse reisgids

Twee jaar later, in 1928, verschijnt '*The New Guide to Amsterdam*'. Plan Zuid wordt geroemd: 'modern buildings appear in great numbers and city-architects from almost every part of the world have come to Amsterdam to see how the plans of extension were carried out'.

Uitgebreid wordt stil gestaan bij de brede straten, het vele groen en vooral bij de gevels. Ondanks het massale karakter van de woningbouw en het ontwerp van hele woonblokken tegelijk zijn de nieuwe buurten zeker niet saai. Met name worden genoemd de P.L. Takstraat en de Amstellaan (na de oorlog Stalinalaan, en weer later Vrijheidslaan geheten). Toen was dat nog echte nieuwbouw. Een fraaie foto van de Jozef Israëlskade en de Amstelkade (genomen vanaf de brug over het Amstelkanaal bij de Maasstraat) laat een deel van de nieuwe wijk zien, nog zonder bomen en zelfs deels nog in aanbouw. Welke huidige nieuwbouwwijk krijgt zoveel eer in een reisgids?

The New Guide to Amsterdam maakt onder de naam 'concrete-village' ook melding van het uit het begin van de jaren twintig daterende Betondorp.

Nederlandse gidsen

In Nederlandse gidsen over Amsterdam uit die tijd wordt veelal met onoverholn trots gesproken over de grote zorg voor de volkshuisvesting in de nieuwe wijken rond de stad. Ook hier springt Plan Zuid er weer uit. Want al in de jaren twintig wilde Amsterdam maar al te graag weten

Achterzijde van 'De Wolkenkrabber' in Amsterdam, gezien vanaf het Merwedeplein. (foto D. Roodenburg)

dat hier iets groots werd verricht. Niet alleen in het buitenland werd Amsterdam het mekka van de woningbouw genoemd. Amsterdamse stadsbestuurders én reisgidsenschrijvers kenden die uitdrukking ook!

Hoe compleet de *Baedeker* vroeger ook was, het is nooit goed genoeg.

Vandaar dat er in de jaren '30 bij uitgeverij Strengholt een gids verscheen met de titel *'Wat niet in Baedeker staat'*. In het hoofdstukje 'De Moderne Amsterdamsche Stedebouw' lezen we: 'Een rondrit in een open auto, zal (...) voldoende zijn om van het moderne Amsterdamsche stedebeeld een onuitwisshbaren indruk te vestigen. Men

De Wolkenkrabber

Hier beluisteren we zowaar enige kritiek, want de laan heeft aan weerszijden 'huizenblokken van verschillende architecten, het eene beter geslaagd dan het andere'. Maar aan het eind torent de Wolkenkrabber (1931, J.F. Staal) hoog boven alles uit. 'Wolkenkrabbers in de oude stad is niets voor den Amsterdammers maar in de ruime buitenwijk wel; er is nooit een woning leeg!' Opvallend zijn in deze gids de fraaie tekeningen van de Wolkenkrabber en de Sociale Verzekeringsbank uit 1938 van architect *D. Roosenburg*.

Guide Michelin

In 1966 gunt de *Guide Michelin* het 'moderne en ruim opgezette Amster-

plan en de architectuur van de Amsterdamse School. Om er meer van te weten te komen moet de toerist maar een van de vele meer gespecialiseerde (architectuur)gidsen aanschaffen. De Amsterdamse VVV had dat blijkbaar ook door, want die kwam al in 1983 met een apart uitgegeven wandelroute door Amsterdam Zuid.

Een paar jaar daarvoor, in 1978, wist het Duitse Merian (een maandelijkse thematische uitgave over steden en landen) in een Amsterdamnummer nog te melden, dat er tot voor kort om de architectuur van de Amsterdamse School 'werd gelachen als betrof het hier een zonderlinge ontsporing'.

Maar tegenwoordig mag deze archi-

tectuur in Amsterdam Zuid weer gezien worden, zo meldt de gids uit 1978: 'Wo sonst in Europa fände man ein neueres Stadtquartier dieser Größe, welches ein architektonisch so ausgewogenes Stadtbild zeigt?'

Zijn er ook gidsen waarin Plan Zuid nadrukkelijk niet aanwezig is? Waar de nieuwbouw ontkend wordt? Ja. In 'Wandelingen om Amsterdam' uit 1927 laat de schrijver, A.E. d'Ailly, de wandeling langs de Amstel naar Ouderkerk beginnen bij de Singelgracht.

Uitvoerig beschrijft hij wat er vroeger allemaal langs de Amstel stond of wat binnenkort verdwenen zal zijn.

Het doet haast onwerkelijk aan, maar de wandelaar wordt iedere informatie over de

volop in aanbouw zijnde stadsuitbreiding van Amsterdam Zuid onthouden, terwijl hij daar toch geruime tijd langs loopt op zijn tocht langs de Amstel.

Alleen van de in aanleg zijnde Ring(-spoor)dijk wordt melding gemaakt, maar dat komt omdat deze 'een belemmering is voor de ruime uitzichten over de weiden'. □

Gerrit van der Plas is planoloog en hoofd van De Zuiderkerk, het informatie- en expositiecentrum voor ruimtelijke ordening en volkshuisvesting van de gemeente Amsterdam.

Hoewel nauwelijks klaar, stond in 'The New Guide to Amsterdam' uit 1928 toch al deze foto van de Jozef Israëlskade in Amsterdam Zuid.

voelt in de architectuur de sociale gedachte, welke van den modernen Amsterdamsche woningbouw de stimulerende kracht is geweest'.

Enige trots spreekt ook uit de 'Gids voor Amsterdam' van de bekende Heemschutpionier *A.A. Kok* en uitgegeven door *Allert de Lange* in 1947. In het kort wordt een tocht beschreven van oost naar west door Plan Zuid. Het begint bij het Amstelstation, 'een modern bouwwerk dat zich geheel heeft los gemaakt van alle traditie'.

Over 'Berlage's brug' gaat het dan naar de Amstellaan, toen net omgedoopt in Stalinlaan.

dam Zuid' zelfs een heuse ster. Dat was bijzonder voor deze over het algemeen zo conservatieve gids, die toen meestal niet verder reikte dan de historische binnensteden. De Guides zijn inmiddels nogal veranderd en de ster is vervallen.

Het massatoerisme dat in de jaren '60 en '70 opkwam leidde er toe dat er steeds meer aparte reisgidsen kwamen voor speciale doelgroepen of met speciale thema's. Tot die laatste gidsen behoren de architectuurgidsen.

Gevolg is dat reisgidsen van nu vaak volstaan met hooguit het noemen van Berlage, zijn uitbreidings-

Moderne toren of 'Berlage's toren' terug?

Krijgt het Amsterdamse Mercatorplein zijn in 1964 gesloopte 'toren' van Berlage terug of komt er in het 'gat' van het plein een hypermoderne toren met een insparing in de vorm van de originele toren, die naar de grote bouwmeester verwijst.

Als het aan de commissie ligt, die hierover een advies heeft uitgebracht, komt de moderne toren van architect *Koen van Velsen* er.

De adviescommissie, waarin onder andere architect *Sjoerd Soeters* (voorzitter) en adj. hoofdredacteur *Max van Rooy* van NRC Handelsblad (en kleinzoon van Berlage) zitten, voelt namelijk veel voor een eigentijds ontwerp al zet men vraagtekens bij de technische haalbaarheid van het ontwerp van Van Velsen en is men ook niet geheel overtuigd van de werking van het gat in de toren.

Het Dagelijks Bestuur van stadsdeel De Baarsjes heeft vier architecten gevraagd om te onderzoeken of op het plein een gereconstrueerde 'Berlage-toren' zou moeten komen of een eigentijds ontwerp. De vier zijn behalve *Koen van Velsen*, *Joop van Stigt*, *Willem Jan Neutelings* en de Italiaanse architect *Aldo Rossi*. Opmerkelijk was, dat Rossi nog het meest 'respect' toont voor de wereldberoemde Berlage. Hij heeft enkele vooraanstaande kunsthistorici om advies gevraagd en is tot de conclusie gekomen, dat reconstructie van de oude toren de voorkeur verdient. 'Het zou van hooghartigheid getuigen wanneer een Italiaanse architect een Nederlands volkshuisvestingsmonument zou aantasten.' Reden, waarom hij geen ontwerp heeft ingeleverd.

Pantoffeldiertje

Koen van Velsen tekende een moderne toren met een asymmetrische ovale vorm, die een beetje aan een pantoffeldiertje

diertje doet denken. Als herinnering aan Berlage spaarde hij in de toren een gat uit met de omtrekken van de oude toren. Om deze 'schaduw' van Berlage heen tekende hij een toren van lichtgekleurd materiaal. Het gebouw met het gat krijgt de kleur van de hemel, zo licht Van Velsen toe. In de ontwerpdracht wordt niet alleen een toren gevraagd maar ook een oplossing voor het aanpalende blok met winkels en woningen van Berlage. Van Velsen wil de straatgevel handhaven en daarachter nieuwe woningen, winkels en een feestzaal bouwen. Balkons verbinden deze nieuwbouw met de historische gevel. Op een vraag bij de presentatie van de plannen of hij rekening heeft gehouden met de historische beladenheid van de plek antwoordde Van Velsen brutaal weg: 'nee'.

De bouw van een toren is onderdeel van het 'masterplan' Mercatorplein en omgeving, dat voorziet in een groot-schalige opknappbeurt van de omgeving, die rond de 130 miljoen zal kosten. De ontwerpdracht voor de toren is medegefinancierd door minister d'Ancona.

Dragvlak voor moderne toren?

Ondanks dat de adviescommissie haar voorkeur uitspreekt voor een moderne toren sluit zij de moge-

lijkheid van reconstructie van Berlage's toren niet uit. Ze verwacht terecht, dat daarvoor wellicht gemakkelijker een breed maatschappelijk en politiek draagvlak kan worden gevonden.

De meervoudige opdracht bevatte ook een plan voor verbetering van de openbare ruimte op het Mercatorplein. Drie landschapsarchitecten hebben een stedenbouwkundig plan ingeleverd. De commissie adviseert het plan van *Alle Hosper* uit te voeren. Deze ontwierp een plein met bronskleurige tegels en witbloeiende magnolia's, een bomenlaan met promenades, een vijver en een kiosk. Zo kan het plein echt weer een volksplein worden.

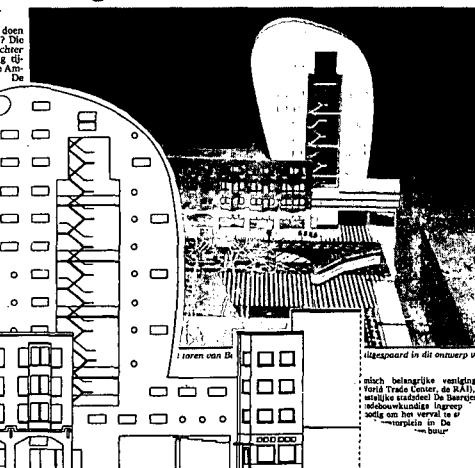
Over de toren van Van Velsen heeft Heemschut zich officieel nog geen mening gevormd, maar mijn verwachting is, dat de keus voor Heemschut niet zo moeilijk zal zijn. Overigens geeft u als lezer zelf eens uw mening. Reacties graag voor het eind van het jaar. □

Literatuur:

Sleutelen aan het Mercatorplein, bundeling van de resultaten van de opdracht.

van Velsens 'tegen-toren' is brutaalste ontwerp

Van onze verslaggever
JAAP HUISMAN
AMSTERDAM — Wat te doen
de erfstuk van Berlage? Die
kwam twee dagen achter
aan de orde, zondag 11
in bijeenkomst van de Am-
se stadsdeelraad. De
en gisteren op wo-
de RAI waar
politici en be-
over de toren
m-Zuid. Tor-
te ook met
WVC haar
rewerp is li-
dlig voort
vesting, dat
op een gfo-
sal-demo-
reze. W-
voor

boven: Het ontwerp voor de toren van Koen van Velsen. De insparing in de toren verwijst naar de vroegere toren van Berlage.

links: Zo zouden toren en bijbehorende bebouwing er na reconstructie van de toren uit kunnen zien. (schets B. Brobbel)

